

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מו, תשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

פיוט של שלמה הבלבי בתמונה מתקופת הרנסאנס בגרמניה

הנס הולביין הקאב (Hans Holbein der Ältere, 1460 בקירוב - 1524) הוא אחד מגדולי הציירים הגרמנים מימי הרנסאנס; משפחתו מנתה בזמן אחד ארבעה ציירים חשובים, וביניהם הנס הולביין הבן, אשר עלה על כולם עד ששמו האפיל על שם אביו. ענייננו בשורות אלו הוא תכונה מיוחדת של הנס האב, והיא השימוש הרחב בכתב עברי שעשה בתמונותיו, במידה שכנראה עולה על זו של כל צייר אחר.

ראשית הופעת האותיות העבריות ביצירות האמנות האירופאית חלה בקירוב בזמן שבו מקובל לראות את ראשית הרנסאנס, כלומר ברבע הראשון של המאה הט"ו, בשני קצות אירופה, בפלנדריה בצפון ובמרכז איטליה בדרום. עיתוי זה קשור אולי בראשית התעניינות הנוצרים בלשון העברית, או במגמה לראליזם שהתלוותה לסגנון החדש וגרמה לשימוש בכתב עברי בתמונות על נושאים מן התנ"ך ומן הברית החדשה. לפי מיעוט ידיעותי, הציירים הראשונים אשר קישטו את יצירותיהם בכתב עברי הם רוברט קאמפין (Robert Campin), יאן והוברט ואן אייק (Jan & Hubert van Eyck) ורוג'ר ואן דר וידן (Rogier van der Weyden) בפלנדריה, ביאטו אנג'ליקו (Beato Angelico) וסטפנו סאסטה (Stefano Sassetta) באיטליה - כולם בראשית המאה הט"ו.

לא הרבה ידוע על מהלך חייו של הנס הולביין האב, אך סבורים שראשית עבודתו ינקה מהשפעה פלמית - לכן ייתכן שאף השימוש בכתב העברי נובע מאותה אסכולה. רוב יצירותיו הגדולות נועדו לכנסיות והן מתארות נושאים הקשורים לחיי יושו. בחיפוש לא שלם ולא שיטתי מצאתי אותיות עבריות לכל הפחות בתשע מיצירותיו, ואלו הן: (1) מותה של מרים - בזל; (2) הכוחן הגדול דוחה את קרבן יויכין - אוגסבורג; (3) ישו ומרים - הינדלאנג; (4) ישו מוצג במקדש - המבורג; (5) "הנה האיש" - פרנקפורט על המיין; (6) מרים באה למקדש - מינכן; (7) ברית המילה של ישו - מינכן; (8) ישו מוצג במקדש - מינכן; (9) הבשורה למרים - מינכן. ואולי יש כתב עברי בשתי תמונות נוספות: (10) ברית המילה של ישו - אוגסבורג; (11) קהל הקדושים (סקיצה) - לייפציג.

ברור לנו שהולביין, כציירים אחרים שהשתמשו באלפבית עברי, לא ידע עברית; ראייה לדבר שבמקרים אחדים הוא הוציא מתחת ידיו אותיות נאות

וברורות, אפילו מנוקדות, המצטרפות למילים ולמשפטים, ובמקרים אחרים - אותיות שאינן יוצרות מילים בעלות משמעות, ואף שרבוטים המבקשים להיראות כאותיות; אין זה אלא שהצייר השתמש בדוגמה שסיפק לו איש יודע עברית, ולפי למדנותו של האיש וטיב הדוגמה - האותיות שבציור. בדרך כלל נראה שהולביין לא ייחס חשיבות לתוכן הדברים הכתובים שבין כה וכה לא היה ביכולתו של הקהל לקרוא אותם, וביקש אותיות עבריות רק לשם מתן "אווירה אותנטית" לציוריו. אפשר לחלק את הציורים האלה לשלוש קבוצות לפי נושאים: בית המקדש, בגדי הכוהן הגדול, נושאים שונים. אנו נתאר את הציורים לפי הסדר העולה של דיוקן ואמינותן של האותיות העבריות שבהם.

נושאים שונים

במוזאון של בזל נמצא ציור המתאר את מותה של מרים; משה ברש כותב עליו דברים אלו: "ניכרים בבירור צירופי אותיות עבריות, אף כי לא יכולתו לצרף אותן למילים בעלות משמעות".

בציור "מרים וישו" שבהינדלאנג רקומות על השרוול הימני של האם אותיות עבריות: רואים כעשרה סימני כתב בתוך שתי מסגרות מלבניות, אלא שרק הסימנים הראשונים ניתנים לפיענוח, והם האותיות נ, ק, ב, והשאר אינם אלא שרבוטים בעלמא.

בציור *Ecce homo!* ("הנה האיש!") שבפרנקפורט על המיין נראה אדם אחד מחזיק בידו נייר (או קלף) ועליו תשע שורות של אותיות עבריות מנוקדות. אף על פי שהאותיות ברורות, הן אינן מצטרפות למילים בעלות משמעות. אותיות עבריות נראות גם על שפת המצנפת שלראשו של המחזיק באותו נייר.

במינכן נמצא ציור "הבשורה למרים" בשני ספינים צמודים: בשמאלי המלאך המבשר, ובימני - מרים המקבלת את הבשורה בעמדה ליד שולחן שעליו ספר פתוח במקצת. לפי בוסהארט (עמ' 18 ועמ' 122; קטלוג הגלריה במינכן, עמ' 102) אפשר לקרוא בספר את הפסוק ממלאכי (א, יא): "כי ממזרח שמש ועד מבוא גדול שמי בגוים [...] אמר ה' צבאות".

בגדי הכוהן הגדול

בארבעה ציורים (4, 6, 7, 8 ברשימה דלעיל) מתואר הכוהן הגדול. בכל ציור רואים רק אחת מכתפיו ועליה אותיות עבריות, המכוונות כנגד שמות שבטי ישראל החרוטים על כתפות האפוד, לפי הכתוב: "ולקחת את שתי אבני שהם ופתחת עליהם שמות בני ישראל [...] ושמת את שתי האבנים על כתפת האפוד"

(שמות כח, ט-יב); אולם אין בציורים אלא אותיות שאינן מצטרפות למילים. כמו כן רואים על ראש הכהן את הציץ ואף עליו כתב עברי, בהתאם לכתוב "ועשית ציץ זהב טהור ופתחת עליו פתוחי חֹתֶם קֹדֶשׁ לַה'" (שמות כח, לו) - אבל מה שרשום כאן אינו "קודש לה" אלא אותיות לא ברורות ואף סימנים שאינם אותיות.

בית המקדש

אחדות מן הכתובות העבריות מופיעות בתיאורי המקדש כפי שהצייר ראה

אותו בעיני רוחו. בציור "ישו מוצג במקדש" שבהמבורג תלויה בקיר המקדש לוחית שבה שלוש שורות של אותיות עבריות (תמונה 1); רוב האותיות ברורות הן, אלא שרק אחדות מהן מצטרפות למילים. ואלה הן האותיות:

ברשית ברא
וסל הושיע
גגטף טבלו

תמונה 1

בשורה הראשונה - המילים הפותחות את התורה (אלא שבמילה **בראשית** חסרה האל"ף), ובסוף השורה השנייה המילה **הושיע**; השאר חסר משמעות.

בציור "מרים באה למקדש" שבמינכן (תמונה 2) ישנן לא פחות מארבע כתובות עבריות! אחד הפסלים המקשטים את המקדש (באמצע הציור) מתאר את משה רבנו ובידיו לוחות הברית (תמונה 3): על לוחות אלו, שמידתם קטנה מאוד, ישנן שמונה או תשע שורות ובכל אחת שניים או שלושה סימנים, שרק אחדים מהם הם אותיות, והם בוודאי אינם יוצרים מילים.

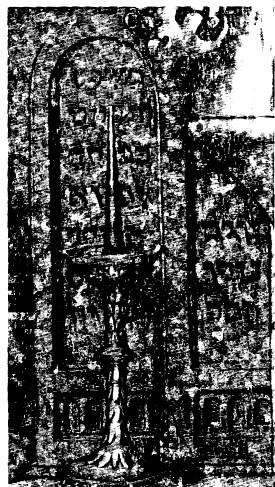
על המצנפת של הכהן הגדול מונח הציץ ולו צורה מוזרה של סהרון שעליו אותיות וסימנים לא ברורים. על כתף האפוד רשומות אותיות שאינן מצטרפות למילים (תמונה 4).

תמונה 3

תמונה 2

תמונה 5

תמונה 4

אולם כתובת יפה נמצאת בתוך מסגרת העומדת על המזבח בצד ימין של הציור (תמונה 5). צורת המסגרת היא דיפטיכון, כלומר שני לוחות מלבניים שראשם קמור והם צמודים זה לזה - זוהי צורת לוחות הברית שבהרבה תמונות וציורים החל במאה השתים-עשרה, והיא כידוע צורתם ברוב בתי כנסיות עד היום הזה. היינו מצפים אפוא שיימצאו כאן עשרת הדיברות, אך אין הדבר כן. האותיות ברובן ברורות ואף מנוקדות, אולם קשה לפרש את הטקסט שהן יוצרות, מפני שהחלק העליון של הלוח הימני מוסתר על ידי הקישוטים הגותיים של הבניין ומפני שאחדות מן האותיות של הלוח השמאלי - מסתיר אותן פמוט העומד לפניו. בלוח הימני יש שלוש שורות, הניתנות לקריאה זו:

גרים
נגדך
קבל

שתי המילים האחרונות ברורות וניקודן נכון, אך את האותיות של המילה הראשונה אפשר לקרוא גם "גויים", "כדים", "בדים", "בהרס", "בהיס" (=באים; בה"א במקום אל"ף).
שבע השורות של הלוח השמאלי ניתנות לקריאה זו:

משפט
חן חנם
ככ > ו < חך
לה.ו.א
ה.ד.ד.
ס...
וברוח

קריאת השורה הראשונה, השלישית והאחרונה נראית כמעט ודאית; הביטוי "חן חנם" שבשורה השנייה כה אופייני לפיוטי הסליחות שסביר לראות באות השנייה נו"ן סופית (מחוקה במקצת) ולא יו"ד. בסך הכול המילים הניתנות לקריאה מעוררות את התחושה שלפנינו העתקה של חלק מטקסט עברי בעל משמעות, אולי חלק מסליחה - אולם לא עלה בידי לזהותו (וכן לא עלה הדבר בידי עמיתיי המלומדים שאתם התייעצתי, והם הפרופ' עזרא פליישר, הפרופ' ישראל ייבין ומר בנימין לפלר, ולהם אני מודה).
אולם הפנינה שבכתר היא הציור "הכוהן הגדול דוחה את קרבן יויכין" (תמונה 6). לפי מסורת הנוצרים, יויכין זה הוא בעלה של חנה אם מרים,

תמונה 6

שבהביאו את קרבנו למקדש נדחה הקרבן על ידי הכוהן הגדול בהיות הנישואים עדיין עקרים. בציור רואים את יויכין כשהוא עומד ליד המזבח שבבית המקדש, מול הכוהן הגדול, ועיניו מושפלות ארצה בבושה. על המזבח נמצאת כתובת בתוך דיפטיכון, וגם פה לא הדיברות כתובים בתוכו, אלא - להפתעתנו - הבית הראשון של הפיוט "אורח צדקה" לשלמה הבבלי (בוסהארט, עמ' 58), בן המאה העשירית לספירה, פיוט הכלול בסדר הסליחות שבתפילת מנחה של יום הכיפורים לפי מנהג האשכנזים וזה לשונו (על פי מהדורת גולדשמידט, עמ' 687):

אַרְחַ צְדָקָה וְעֵלְמוֹת נְחִיט דְּבָרֶיךָ / אִמְץ לְהַעֲצִים עֲשׂוֹת רְצוֹנְךָ נְדָבְרֶיךָ
בְּרוּגֹז רַחֵם זְכוֹר יִחַלְתָּנוּ שְׁבָרֶךָ / בְּמִשְׁפָּט אֵל תָּבוֹא וְתֵאָחוֹז דְּבָרֶךָ:

לפנינו בציור כתוב הבית כך:

אורח צדקה ועלמות נחית דבר < יך >
אומץ להעצים עשות רצ < ונד > נדבר
ברוגז רחם זכור ייחלתנו < ו > סיבר
במשפט < אל תב > וא < ותאחוז דובריך >

שלוש השורות הראשונות של הפיוט כתובות בלוח הימני, ותחתיהן התאריך 1493 (לספרה 4 צורה מיוחדת הדומה ל-9 והרגילה בזמן ובמקום הקרובים ליצירתנו); ההמשך - בלוח השמאלי, אך לוח זה מוסתר ברובו על ידי דמותו של יויכין. כך נוכל לפרש את הפיוט (בעקבות פליישר, עמ' 259): "בדרך של צדק ושל נעימות הנהגת את מנהיגך, כדי לחזק את הכוח של יראיך לעשות רצונך, במילים 'ברוגז רחם זכור' גרמת שאנו נצפה לתקוותיך, אל תבוא במשפט ואל תאחוז [במשפט] את צדיקיך". אפשר להעיר כמה הערות על הגרסה שלפנינו בציור: **נדבר** ו**סיבר** בכ"ף לא סופית (כך היה כנראה בדוגמה שהצייר קיבל), והמילה האחרונה בכתב מלא דמלא ובסמ"ך ולא בשי"ן; כתיב המילה **ברוגז** שבמובאה המקראית הוא מלא וי"ו שלא כבמקרא ("ברגז רחם תזכור", חבקוק ג, ב), אבל כך הוא הכתיב גם בכמה כתבי-יד של הפיוט; בסוף מילה זו נכתבה בטעות וי"ו במקום זי"ן; בפסוק

בחבקוק הצורה היא **תזכור** בעתיד, ואילו כאן **זכור** בציווי, וכך גורסים גם כמה כתיביד של הפיוט. הכתיב הוא אפוא בדרך כלל מדויק וגם הניקוד סביר.

האם יש קשר בין הפיוט למעשה המתואר בציור? מדוע בחר הצייר דווקא בו וכיצד הגיע הפיוט לידיו? אין בידי להשיב על שאלות אלו, ולא ראיתי שמישהו עסק בהן. סביר להניח שהולביין ביקש טקסט עברי כלשהו כדי להשלים את המראה של פנים המקדש לפי דמיונו, ומלומד אחד, יהודי או נוכרי, נתן לו טקסט זה, אולי ללא כל כוונה מיוחדת. מכל מקום יש להעיר שהן כותב הנוסח הן הצייר עשו מלאכה יפה, והציגו נוסח מתוקן שאין רבים כיוצא בו בין אלה שבאמנות האירופית.

חקר הכתב העברי שביצירות האמנות הלא-יהודית הוא רק בתחילתו, כי בדרך כלל לא נתנו מבקרי האמנות את לבם לעניין זה. אפילו בוסהארט לא הזכיר במונוגרפיה היפה שלו על הנס הולביין את האותיות העבריות אלא בשתיים מן היצירות שהביא, וזאת באופן סתמי ביותר: "את תמונותיו הוא [הולביין] אוהב לקשט בכתובות ושמות משפות זרות, את המזבח של ויינגרטנר [הוא עיטר] אפילו בתפילת הסליחה היהודית של ימי הביניים לשלמה בן יהודה ואת המזבח של סבסטיאן הקדוש - בטקסט העברי מן הפרק הראשון של ספר מלאכי" (בוסהארט, עמ' 18). הדוגמות שבדקנו מראות שהעיון בנושא זה עשוי להיות מאלף.

[תודתי לגב' לואיז מרטינו ולד"ר מיכאל סגרה שסיפקו לי את התצלומים של אחדים מן הציורים הנזכרים בדבריי.]

ביבליוגרפיה

מ' ברש, "כתובות עבריות ביצירות האמנות של הרניסאנס", ספר זכרון לאריה ליאונה קארפי (עורכים א' מילאנו ואחרים), מילאנו-ירושלים תשכ"ז, עמ' 141-150 • ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים, ב, ירושלים 1970 • ע' פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים 1973 • א' רוטן, "כתב עברי באמנות אירופה במאה ה-15", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך שני, ירושלים תש"ן, עמ' 1-8 • B. Bushart, *Hans Holbein der Ältere*, Augsburg 1987 • *Alte Pinakothek München, Katalog II, Altdeutsche Malerei*, München 1963 • A. Ronen, "Iscrizioni ebraiche nell'arte italiana del quattrocento", *Studi di Storia dell'Arte sul medioevo e il rinascimento, Atti del Convegno internazionale Arezzo-Firenze 1989*, Firenze 1992, pp. 601-624